

Г. О. Патlach,

Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ ДДПУ, м. Горлівка

РЕФЕРЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ В КАЛАМБУРІ

У статті розглядається явище референції та її роль в комічному комунікативному акті на матеріалі російської, української, англійської та французької мов. В основі дослідження лежать принцип кооперації Г. П. Грайса та правила транспорту референта Є. В. Ключова.

Ключові слова: прагматичний каламбур, референція, комічний ефект, принцип кооперації, транспорт референта.

В статье рассматривается явление референции и ее роль в комическом коммуникативном акте на материале русского, украинского, английского и французского языков. В основе исследования лежат принцип кооперации Г. П. Грайса и правила транспорта референта Е. В. Ключова.

Ключевые слова: прагматический каламбур, референция, комический эффект, принцип кооперации, транспорт референта.

The article deals with the phenomenon of reference and its role in a comic communicative act in Russian, Ukrainian, English and French. The Cooperative Principle of H. P. Grice and the rules of the reference transport of Y. V. Klyuev are in the basis of the research.

Key words: pragmatic pun, reference, comic effect, the Cooperative Principle, the reference transport.

Подвійний зміст, який виникає в комунікативному акті та створює прагматичний каламбур, можна проаналізувати з точки зору теорії референції. Найбільш розповсюдженим визначенням референції є лінгвістичне тлумачення Н. Д. Арутюнової: «Референція – співвіднесеність актуалізованих (включених у мовлення) імен, іменних виразів (іменних груп) або їх еквівалентів до об'єктів дійсності (референтам, денотатам)» [1]. Референція – це спосіб «зацепити» висловлення за світ [2, с. 18].

Дж. Сьорль відокремлює референцію повністю завершену та успішну. Зазвичай комуніканти прагнуть, щоб референт був пізнаний в комунікативному акті. Дж. Сьорль називає таку референцію завершеною. Повністю завершена (fully consummated) референція – це така, при якій об'єкт недвозначно ідентифікується для слухача, тобто в такому випадку ідентифікація сприймається адресатом. Успішною (successful) ж референція є в тому випадку, коли ми не можемо звинуватити мовця в тому, що він не зробив референцію, але при цьому об'єкт може не бути однозначно ідентифікований для слухача. Хоча мовець здатен зробити необхідні уточнення на вимогу адресату [7]. Хоча завершену референцію Сьорль вважає більш суттєвою, в нашому дослідженні ми можемо говорити про успішну референцію, коли «точної ідентифікації референта не відбувається, але співрозмовники результатом спілкування цілком задовільні. Успіх ідентифікації при цьому може бути різного ступеня, що залежить від інтенцій мовця та слухача» [5, с. 148].

Референція в комунікативному акті, яким є розповідання анекдоту та реакція слухача на нього, регламентується правилами. Г. П. Грайс одним із перших запропонував правила переміщення референта в структурі комунікативного акту. В текстах комічної направленості автори постійно порушують принцип кооперації, який представляє собою реалізацію ідей о цілеспрямованості повідомлення. Двозначність імплікатур має тенденцію з'являтися тоді, коли порушуються максими кооперативного спілкування. Автор формулює комунікативні постулати: максими кількості, якості, релевантності та способу вираження [3, с. 7]. «Висловлення, що допускає два або декілька осмислень, які всі «маються на увазі» (особливо осмислень, далеких між собою), слід признати семантично аномальним: призначення такого висловлення не в тому, щоб виразити будь-який з його змістів, а в тому, щоб звернути увагу слухача на гру змістів один з одним» [6, с. 192].

Свой новый пазл я собрал всего за три месяца. А на коробке написано «От 3 до 5 лет+» (<http://www.infan.ru/>). В анекдоті порушується максима кількості: навмисно опускається інформація «для дітей» (для дітей от 3 до 5 лет +), в наслідок чого інформація сприймається не як рекомендований вік дітей для збирання пазлу, а як строк його збирання. Ще приклад порушення постулату кількості:

Fan (arriving late): What's the score?

Friend: Eight to five.

Fan: Who's winning?

Friend: Eight (<https://the-most-funny-jokes.blogspot.com>). (Фанат (запізнився): Який рахунок? Друг: Вісім – п'ять. Фанат: Хто виграє? Друг: Вісім).

– *Доктора! Доктора! Куда положить доктора?* (КВН, «Голос Азії»). Порушується максима способу вираження: первісне трактування реплік (потрібен лікар, оскільки комусь стало погано) виявляється невірним (лікареві стало погано або він в нетверезому стані).

– *Ти, коли злишия, ще сексуальніше.*

– *Молодий чоловіче, я вам втретє повторюю, пред'явіть документи!* (http://vk.com/wall-55449547_13633).

В даному прикладі порушується постулат релевантності: при перевірці документів хлопець намагається «заговорити, збити з толку» службовця правопорядку.

Ще приклад:

– *Людство є головною причиною зміни клімату.*

– *Ви мені зуби не заговорюйте, я питаю, коли опалення ввімкнуть?!* (<https://ualife.com.ua/anecdotes>).

Серед більш пізніх робіт, які стосуються переміщення референта в структурі комунікативного акту, відзначимо роботу Є. В. Ключова «Речевая коммуникация». Автор вводить термін «транспорт референта» та будує типологію референції висловлень на комунікативному намірі адресанта й позиції фрази в тексті. Автор виділяє три види референції: невизначену, інтродуктивну та ідентифікуючу.

Невизначена референція – така, коли мова йде про об'єкт, який не входить до фонду знань співрозмовників:

Je lui ai dit : – A quoi pensiez-vous en regardant cette jolie femme ?

Il m'a dit : – A la même chose que vous !

Je lui ai dit : – Vous êtes un dégoûtant personnage ! (R. Devos). (Я йому кажу: – Про що ви думаєте, дивлячись на цю милу даму? Він мені відповідає: – Про те, про що й ви! Я йому кажу: – Ви відразлива особа!)

Інтродуктивна референція – така, коли мова може йти про предмет, відомий лише адресанту:

Доктор – пацієнту:

– Т-э-э-экс, на следующей неделе вас посмотрит Егор Степанович...

– А кто это такой?

– Наши патологоанатом (Любимые анекдоты, № 8, 2012). Імплицитне повідомлення лікаря про стан здоров'я пацієнта.

Ще приклад:

– Це мій новий хлопець.

– А старий де?

– Не сможете довести! (<https://vk.com/zharti>).

Більшість мовних актів передбачають інтродуктивну референцію, оскільки «предмет обговорення повинен бути спочатку якимось чином позначений «на старті», причому, чим скоріше це трапиться, тим краще» [4, с. 203].

Ідентифікуюча референція – така, коли мова йде про об'єкт, відомий як адресанту так і адресату:

В мебельном магазине:

– Вчера я купил у вас стул, а сегодня он развалился.

– Что вы говорите?! Видимо, на него кто-то сел... (<https://www.anekdot.ru>). Об'єкт розмови відомий обом комунікантам. Комічний ефект викликає якість предмету: предмет меблів зламався одразу після використання його за прямим призначенням, і продавець знає про такий «недолік» його товару.

– Honey, both that journalist and the engineer proposed to our daughter!

– So who's the lucky man?

– The engineer. Our daughter married the journalist (<https://the-most-funny-jokes.blogspot.com>). (– Кохана, і журналіст, і інженер освідчилися нашій доньці! – Так хто ж щасливчик? – Інженер. Наша донька вийшла за журналіста.) Приклад ідентифікуючої референції.

Іноді каламбурні висловлювання співвіднесені з абстрактним референтом:

– Лёва, а у тебя теца по какой части работает?

– По медицинской...

– Терапевт?

– Нет, ПИЯВКА!! Кровь сосёт!!! (<https://prikol.bigmir.net>). В прикладі адресат каламбурно обігрує фразеологізм «сосать кровь» ('знущатися з кого-небудь') за допомогою абстрактного референта («по медицинской части»: медичний – такий, який має стосунок до медицини) та «пиявки», яка відома своєю медичною властивістю (годується кров'ю людини або тварини).

Фактично протягом всього комунікативного акту відбувається ідентифікуюча референція. «Правильно було б сказати, що без неї повноцінний комунікативний акт взагалі неможливий» [4, с. 203]. До її створення найбільш пристосовані наступні типи відносин:

Сфера просторово-тимчасових відносин, тобто об'єкти, доступні почуттєвому сприйняттю (мовець, адресат, місце й час дії), у кожний даний момент часу займають певну крапку в просторі. Референція здійснюється за допомогою дійсних показників: особових і вказівних займенників *я, ти, ви, це*; визначених прислівників *там, туди* та ін.

Она: Ты нам чай налил?

Он: Да

Она: Сахар положил и себе, и мне?

Он: И себе, и мне (<http://vk.com/in.humour>). Особовий займенник «мне» (1 особа однини, давальний відмінок) отримує референтом дві різні людини, до того ж, у сполученні з займенником «себе» в останньому випадку обидва займенники мають один референт.

La fleur en papier ne se fane pas, mais elle se froisse ! (R. Devos. *Rêvons de mots*). ('Паперова квітка не в'яне, але вона ображається'). Каламбур виникає завдяки зіткненню різних значень слова «*se froisser*» ('м'ятися' – 'ображатися') та наявності двох референтів в займенника «*elle*» ('вона'): квітка («*la fleur*») та жінка. Таким чином, маємо подвійність змісту: 'Паперова квітка не в'яне, але вона (квітка) мнеться' або '... але вона (жінка) ображається'.

Вчера написала на грязной машине соседа: «Помой меня!!!» Сегодня смотрю, а на моей написано: «Заходи, помою!!!» (<https://anekdotnow.ru>). Двозначність змісту з'являється завдяки тому, що особовий займенник 1 особи однини у знахідному відмінку («*меня*») отримує два референти: машина та жінка.

– У меня жена ну просто молодец! И постирает, и погладит, и поесть приготовит...

– А как у нее с этим?

– *С этим? А-а-а. Ну, так она и этому постирает, поглядит и поесть приготовит...* (Анекдоты, №3, 2014). Каламбурна ситуація виникає в наслідок отримання вказівним займенником «этот» два різних референта: один комунікант іменує «секс», інший відносить до реальної людини, коханця своєї жінки.

Сфера позাপросторових відносин. У ній відокремлені індивіди, і референція здійснюється за допомогою власних імен, закріплених за ними (особами й стаціонарними об'єктами, що мають постійну локалізацію в просторі). Для співвіднесення власного імені з референтом необхідно попереднє знайомство з об'єктом і, як мінімум, наявність інформації про те, що дане ім'я належить йому. Комічний ефект виникає у випадку, якщо адресат не співвідносить ім'я та референт:

Молодой отец приводит ребенка к врачу. Тот громко плачет, а отец приговаривает:

– *Все хорошо, Сережа. Не волнуйся, Сережа.*

– *Какой заботливый папаша! Так Вашего мальчика зовут Сергей?*

– *Нет, Сергей – это я* (http://vk.com/in_humour). В фокусі уваги лікаря – ім'я дитини, в той час як батько заспокоює самого себе.

Newsflash: The police are looking for a man with one eye called Bernie.

Caller: What's the other eye called? (<https://english4fun.ru>). (Термінова новина: Поліція шукає чоловіка з одним оком на ім'я Берні. Дзвінок по телефону: – А як звуть друге око?) Власному імені Берні адресат співвідносить око чоловіка.

Концептуальна сфера. Основні одиниці цієї сфери – концепти/поняття – представляють дійсність за допомогою загальних імен і вказівних займенників.

– *Алло, простите, утром от вас ушел мужчина... Ну, не стесняйтесь, мне другое надо узнать. Каким он был, вы не вспомните? Кольцо, сустав, очки, брюки серые, потрепанные... А, значит, это все-таки был я! Извините* (М. Жванецкий). Комічність полягає в тому, що один й той самий об'єкт дійсності позначений за словами вираження різних сфер референції: загальним іменником «человек», особовим займенником 3 особи однини і 1 особи однини.

Для опису референції Є. В. Ключев вводить термін «транспорт референта». Автор формулює правила, по яким будується текстова референція:

1. Правило фокуса. Відповідно до нього потрібно постійно тримати референт у фокусі уваги. Оскільки будь-яка розмова будується навколо певного референту (референтної групи), висловлення, якими комуніканти обмінюються, так чи інакше співвіднесені з даним референтом. Виникають випадки, коли референт на більш-менш тривалий строк виявляється не у фокусі або фокус зміщується:

– порушення комунікантом або комунікантами принципу релевантності;

– виникнення бар'єрів та перешкод у ході комунікативного акту (випадкові питання співрозмовника; паразитичні асоціації, що з'являються в адресанта або адресата; непродуктивні мовні ходи; феномен випадкової мети тощо);

– зовнішні перешкоди (підключення нових співрозмовників; зміни параметрів мовної ситуації тощо) та ін.

На таких випадках і будуються каламбурні анекдоти.

A man in the pit at the theatre was annoyed by continual conversation in the row behind.

«Excuse-me», he said, «but we can't hear a word that's being said.»

«Oh», replied the talkative one indignantly. «And is it any business of yours what I'm telling my wife?» (<https://english4fun.ru>). («Чоловікові в партері в театрі набридла тривала розмова із заднього ряду. – Вибачте, – сказав він, – але ми не можемо почути ані слова, що було сказано. – О, – відповів обурено бовтун. – А яке ваше діло, що я кажу своїй дружині?»). У фокусі уваги одного комуніканта – репліки зі сцени, які виголошують актори, увага іншого комуніканта зосереджена на розмові з його дружиною.

Знакомый недавно бросил курить. Разговариваем с ним об этом.

– *А какая надпись на пачке сигарет казалась тебе самой страшной?*

– *58 рублей* (<http://bash.im>). У фокусі адресанта – попереджувальні надписи на упаковках сигарет, у фокусі адресата – ціна.

Ce brave oncle prend son neveu dans ses bras et lui dit : «Tu vas te souvenir d'aujourd'hui, comme étant la plus belle journée de ta vie !

– *Mais mon oncle je ne me marie que demain !*

– *C'est bien pour cela...*» (L'Almanach Vermot). («Чесний дядько обіймає свого племінника і каже: – Ти згадуватимеш сьогодні як найкращий день твого життя! – Але, дядьку, я одружуюсь тільки завтра! – Саме тому...»). У фокусі дядька – останній день перед весіллям, у фокусі племінника – день весілля.

Mom: We can't keep a horse in the house. Think of the smell.

Son: Don't worry. They'll get used to it! (<https://yes-english.ru>). (Мама: Ми не можемо тримати коня в домі. Подумай про запах. Син: Не хвилюйся. Вони звикнуть до нього). У фокусі одного комуніканта – запах від коня, у фокусі іншого – запах в домі.

2. Правило стереоскопії. Сфокусованість уваги комунікантів на референті в процесі комунікації означає лише здатність постійно тримати «референт в цілому» в полі зору комунікантів. Тим часом на кожному окремому етапі мовної взаємодії обговорюються лише якісь окремі аспекти (сторони) референта. Які з них робити предметом обговорення, а які – ні, залежить від характеру комунікативного акту, а також від потреб співрозмовників.

Врач – пациенту:

– *Вам сделали операцию?*

– *Да. Она обошла мне в 1000 долларов!*

– Я не о том. Что у вас было?

– А у меня было только 700!

– Вы опять не поняли! Я хотел узнать, на что вы жалуетесь?

– Операция была слишком дорогая!.. (Любимые анекдоты, № 1, 2011). Текст складається з трьох діалогічних єдностей. В кожній з них лікар питає про стан здоров'я пацієнта після операції, а пацієнт відповідає на питання, скаржачись на фінансову сторону операції.

3. Правило панорами. Це правило створення найближчого контексту. «Найближче оточення» референту видне менш чітко, але воно присутнє. Правило залежить від того, наскільки легко можна скористатися запропонованим панорамним ракурсом. В якості варіантів розглядаються далекі аналогії, або навіть зовсім неаналогії, які використовуються, щоб прояснити референт:

А вон тот лысый, с прыщом? Директор книжного магазина?.. Имя?.. Георгий Петрович? Георгий Петрович. Как вам именины? Великолпные. У вас там не нашлось бы пишущей машинки?.. Одной?.. Я бы к вам зашел с одним человечком?.. А?.. Нет... А билет на Симферополь? (М. Жванецкий). «Книжный магазин» не асоціюється у читача ані з «пишущей машинкой», ані з «билетом на Симферополь», чим порушується правило панорами..

4. Правило унітарності. Це правило передбачає розмову про рівноправність комунікантів щодо референту в умовах комунікативного акту. Іншими словами, ані соціальний статус комунікантів, ані їхній комунікативний досвід, ані інформованість не є «привілеями». Тобто, референт вимагає від учасників комунікативного акту унітарності. Каламбур виникає при порушенні цього правила:

– А я сейчас буду пить чай с матэ, ройбышем и лимонным сорго.

– Кто все эти люди?! (<http://bash.im>). Адресат жартівливо обіграє невідомі йому слова.

‘J’ai vraiment des doutes sur l’amour de ma femme, explique Robert à son copain.

– Et pourquoi tu doutes ?

– *Figure-toi que le jour où j’ai fait une crise cardiaque, elle a écrit une lettre pour que le SAMU vienne à la maison...»* (L’Almanach Vermot). (‘– В мене сумніви щодо кохання моєї дружини, – пояснює Робер своєму другові. – Чого ти сумніваєшся? – Уяви, що в той день, коли в мене був серцевий напад, вона написала листа, щоб САМЮ прийшов до дому...’). Аббревіатура SAMU, яку не знає один з комунікантів, розшифровується як *service d’aide médicale urgente* (служба швидкої медичної допомоги).

5. Правило ізоморфізму. Правило ізоморфізму передбачає, що референт і його вербальний еквівалент повинні перебувати у відносинах відповідності один до одного. Необхідно створити такі умови, щоб предмет, представлений за допомогою слів, давав по можливості адекватне уявлення про реальний предмет.

Снегири – это такие же воробьи, только с красным рылом (Любимые анекдоты, № 1, 2011).

Мандаринки – це новорічне насіння (<http://lady.tochka.net/ua>).

6. Правило фіксування референта. Дане правило гарантує від такої комунікативної небезпеки, як неконтрольована зміна теми під час комунікативного акту (порушення принципу релевантності). Модель: почали за здоров'я – скінчили за упокій:

Умирающий дед шепчет внуку:

– Я зарыл клад!

– Где, дедушка?

– В земле.

– Точнее, дедушка, точнее!!!

– *Земля – это третья планета от Солнца...* (Анекдоты, №3, 2014). Зміна теми відбувається на основі різних значень слова «земля»: 1) третя від Сонця велика планета; 2) верхній шар земної кори.

Таким чином, ми впевнилися, що референт є одним з основних джерел виникнення прагматичного каламбуру в анекдотах. Комічний ефект будується на: порушеннях принципу кооперації, правил транспорту референта. Основу каламбуру створюють референційні висловлювання як результат часткового порушення зв'язку «слово – дійсність». Елементи висловлювання лише передбачають наявність референта, орієнтуючи слухача або на групу можливих референтів, або на абстрактний референт.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Референция / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 411–412.
2. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции / Н. Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 13. Логика и лингвистика. – М. : Радуга, 1982. – С. 5–41.
3. Грайс П. Логика и речевое общение / П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986.
4. Клюев Е. В. Речевая коммуникация: Уч. пособие для университетов и институтов / Е. В. Клюев. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.
5. Колесничко Е. Л. Парадокс в произведениях М. М. Жванецкого: семантико-стилистический и коммуникативно-прагматический аспекты / Елена Леонидовна Колесничко: дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук: 10.02.02. – Горловка, 2013. – 218 с.
6. Падучева Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла / Е. В. Падучева // «Семиотика и информатика». Вып. 35. – М. : «Языки русской культуры», 1997. – С. 184–226.
7. Серль Дж. Референция как речевой акт / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 13. – М. : Радуга, 1982. – С. 179–202.